

ПЕРЕКЛАДИ

УДК [159.923.2:141](477)=162.1=161.2(06)
DOI: <http://doi.org/10.30970/vps.2025.3202.05>

Степан Балей ШЛЯХИ САМОПІЗНАННЯ¹ Вибрані уривки

переклад з польської Ольги Гончаренко

*Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, кафедра психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін
вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29000, Україна
e-mail: olgegoncharenko@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-2710-6521*

Цілі самопізнання та його труднощі²

Питання, яке нас цікавить, це пізнання самого себе. Я не здивуюся, якщо ти, перш ніж погодитися на обговорення цієї теми, запитаєш: «Навіщо цим особливо перейматися? Який у цьому сенс? Для чого це потрібно?»

На користь цього говорить багато практичних моментів; про них ще буде мова. Втім, ти, напевно, погодишся, що цікаво пізнавати самого себе, навіть якби якась користь від такого пізнання не була одразу очевидна. Якщо деяких людей це не обходить, то часто так відбувається лише тому, що вони піддаються омані, наче б дуже добре знали самих себе. Втім, їхня позиція повністю змінюється, якщо вони помічають, що те, що видавалося їм найближчим і найдоступнішим, дуже важко дослідити й з цієї причини воно справді маловідоме. Потрібно розгледіти загадку, яку [людина] носить у собі й тоді не забракне бажання її вирішити. Людина іноді досить довго не бачить цієї загадки тому, що вона взагалі мало звертає на себе увагу.

При цьому потрібно чітко відокремити два питання: пояснення всього з особистого погляду або так званий *егоцентризм*, та роздуми над самим собою. Чим молодша людина, тим більш егоцентрично вона ставиться до світу. Вона поводить так, наче б є вісню, навколо якої обертається Всесвіт.

¹ За виданням: Baley S. *Drogi samopoznania*. Wydanie drugie, przejrzone i uzupełnione. Kraków : Wiedza – Zawód – Kultura, 1947. 176 s. Переклад О. Гончаренко, ред. А. Синиці.

² Baley S. *Drogi samopoznania*. S. 7–13.

Особливо легко впадає у вічі егоцентризм прагнень немовляти та малої дитини. Голодне немовля кричить та виявляє нетерплячість, не зважаючи на те, чи має мати для нього їжу й чи вона сама не голодна. Мала дитина без вагання вибирає в іншій [дитини] іграшку, не дивлячись на те, що вона плаче.

Менш помітним буває егоцентризм пізнання. Втім, він також глибоко вкорінений у нашій природі. Коли йдеться про сприйняття, він вже нерозривно пов'язаний з будовою наших органів чуття. Предмети, що знаходяться далеко від мене, здаються мені малими, тоді як ці самі речі здаватимуться комусь іншому великими, хто знаходиться стосовно них в іншій, ближчій точці. Оскільки я та мої близькі не можемо одночасно зайняти те саме місце, то мусимо по-різному бачити наше оточення, хоча і дивитимемося на нього одночасно. Розум поступово вчить нас розуміти відносність образу, який тоді у нас виникає. Але це повільний процес. Дитина вірить, що місяць насправді йде за нею, коли вона рухається, не журячись тим, що той самий місяць водночас удавано прямує в зворотному напрямку за кимось іншим, хто йде у протилежний бік. Свою власну миттєву точку зору вона розуміє як абсолютну. Коли ми стаємо навпроти дитини й кажемо їй вказати на *нашу* праву руку, вона показує на ліву, тому що вона знаходиться з правого боку *від неї*. Вона ще не здатна «поставити себе» у нашу ситуацію та визнати її рівнозначною своїй власній.

Отже, егоцентризм не тільки не збігається із самопізнанням, але й явно йому не сприяє. Пізнання самого себе прямо вимагає його подолання на кожному кроці. Егоцентризм накладає на очі людини, яка дивиться на оточення, особливі окуляри, але не відвертає ці очі від оточення і не спрямовує їх всередину себе.

За своєю природою дитина, подібно як тварини, має увагу, спрямовану майже виключно на зовнішній світ. Вона намагається його пізнати та досягти у ньому певних цілей. Частковий поворот всередину себе відбувається повільно й стає виразним зазвичай лише у віці дозрівання. Тоді в людини розпочинається нове, буйне життя, й водночас з'являється потреба спостерігати за цим життям зсередини. Ця потреба збігається з відповідною здібністю, що розвивається в цей час. Дитина не може заглиблюватися у саму себе, навіть якщо штучно викликати у неї на певний час це бажання. Коли приходять відповідні літа, ці хіть та здібність зазвичай самі дають про себе знати. Молода людина починає тоді спонтанно аналізувати себе та складати собі власну думку про свою цінність. Потреба самоаналізу може тоді навіть тимчасово переростати належну межу. Проте буває й так, що ця дрімаюча здібність самопізнання вимагає тільки-но пробудження, а дозріваюча хіть – підтримки та зміцнення.

Чи дійсно для пізнання самого себе потрібна певна здібність, чи фактично тут прихована якась загадка для того, хто вирішив познайомитися з самим собою? Адже людина сама перед собою ніщо не зможе приховати. Щоб знати, якою вона є, потрібно лиш спромогтися на децицію уваги та щирості. Але чи кожен знає себе в ту мить, коли захоче себе пізнати? Отож, чи є так насправді? Спробуємо поміркувати над цим питанням. Наш знайомий Х вірить, що те, що він говорить, цікаве й поетично піднесене, тому він охоче бере слово. Втім, оточення явно іншої думки і ми приєднуємося до цієї думки.

Отже, знайомий X помиляється, коли оцінює себе. Знайомий Y думає, що він має художній талант, але ми разом з оточенням не у захваті від його картин. W думає, що чинить справедливо щодо своїх підлеглих; тоді як ми разом з оточенням підозрюємо, що він керується власними симпатіями. Z – песиміст та вважає, що все, що він робить, погане, ми ж знаємо, що він себе недооцінює. Чи багато з-поміж наших знайомих таких, про кого ми могли б сказати, що вони зовсім не помиляються в думках про себе? Чи маємо ми право бачити у собі якийсь виняток? Чи не натрапляємо ми тут скоріше на поширене явище, яке стосується і нас?

Звісно, існує певна невідповідність між тим, що ми думаємо про себе, й тим, що думають про нас інші. Хіба вони частково не праві?

Здавалося б, що цей погляд не важко пояснити. Видається, достатньо лише порівняти нашу думку про нас з думкою суспільства та розглянути, що їх відрізняє. Однак це не так просто. Адже ми знаємо, що існує особлива «змова» у суспільстві, згідно якої «добре виховані» люди не говорять іншим прямо те, що думають про них. Це було б «нетактовно». Ми можемо спробувати зажадати цієї думки відверто. Це не засіб для зневаги, хоча він не легкий та зовсім не надійний. Потрібно спромогтися на відвагу, потрібно подолати докори сумління. Кого нам запитувати? Ми ж не звернемося до ворогів. А чи буде друг повністю відвертим, чи не вважатиме він, що нас варто «жаліти»? Будьте певні, чим прикріший якийсь наш недолік, тим більш клопітливим буде його викриття. Невже ми насправді очікуємо, що хтось одразу скаже нам, що наш інтелект відносно наших претензій занадто слабкий? Що певні речі в нас йому видаються комічними?

Зрештою не дивно, що близькі нам люди знають нас у певних відношеннях й інколи оцінюють нас краще та правдивіше, ніж ми самі. Спостерігаючи за нами, вони мають нас *повністю* перед собою, тоді як, досліджуючи та оцінюючи себе, ми повинні, якщо можна так сказати, розділити себе на дві частини. В середині нас має бути і спостерігач, і спостережуваний, суддя і підсудний. Цей поділ себе, який водночас є певним типом подвоєння, – це мистецтво, що вимагає зусиль і майстерності. Психологи, які хочуть досконало опанувати мистецтво вникання у самого себе, або як вони висловлюються, *інтроспекції*, повинні вправлятися у ньому невтомно.

З цього погляду ризикованим є твердження, що ми відносно знаємо самих себе, або що шлях, який веде до цього пізнання, легкий та простий.

Але якщо труднощі, про які ми досі говорили і про які ми ще більше дізнаємося, є негативною стороною своєрідного ставлення до нас самих, то не варто забувати і про зворотну сторону «медалі», у цьому випадку, на щастя, зрозумілішу.

Ми бачимо інших людей лише інколи, лише у певних ситуаціях, самі ж з собою перебуваємо завжди. Ми можемо дуже часто дискутувати самі з собою (хоча це мистецтво) й немає такого, про що ми не могли б запитати самих себе. Уміння зберігати таємницю такої розмови залежить тільки від нас. Приховані мрії, інтимні думки, дивні прагнення, хотіння, тривоги й

упередження, яких би нам не довірив повністю навіть наш друг, для нас все це очевидне, коли йдеться про нас самих.

Можливо, нас не раз навідувала «грішна» цікавість дізнатися, що можуть говорити люди на сповіді священнику, або у чому зізнаються пацієнти лікарю-психіатру, який добирається до їхніх найінтимніших переживань. Деякі автобіографії знаходять так багато зацікавлених читачів саме тому, що вони мають форму зізнань, у яких автор повністю відкриває («оголює») перед читачем свою душу.

Отож, таку цікаву можливість пізнання людської психіки аж до дна ми маємо саме стосовно самих себе. Ми завжди можемо зізнатися в усьому самі собі. Хоча хтось може зауважити, що нас цікавить саме те, що відбувається з іншими. Без сумніву, в житті кожної людини настає такий період, коли вона прагне порівняти себе з іншими. При цьому ми заздалегідь припускаємо, що зовсім не схожі на інших. Ми сумніваємося, щоб інші мали такі самі переживання, як ми.

Але тут виникає ще одна ілюзія. Є таке висловлювання: «Я – людина і ніщо людське мені не чуже» («Homo sum, nihil humani a me alienum puto»). Це висловлювання можна перетворити, не змінюючи його істини: «Є люди, як я, і ніщо з того, що в мені, не є їм чуже». Лікар, який вислухав дуже багато зізнань і який також знає себе самого, знає, що ці психічні складнощі, про які з довірою говорять його пацієнти, соромлячись їх та дивуючись самим собі, завжди знаходять якесь відлуння у його власних примхах, мріях, снах та нав'язливих думках.

Наша психічна індивідуальність, якщо її розуміти як окремість, не є настільки своєрідною, щоб всередині наше я було сконструйоване із зовсім іншого матеріалу, ніж у решти осіб. «Глина», з якої ми «зліплені», в усіх людей та сама, хоча у кожного вона набуває дещо іншої форми. Якщо нас цікавить загадка людини, то ми маємо знати, що важливе джерело, з якого можна черпати засоби для її розв'язання, міститься у нас самих.

Існує таке пізнавальне коло: людина, стаючи дорослою, спочатку пізнає інших через спілкування й лише потім себе через порівняння з ними. Вона шукає других у собі. Але пізнання себе, що виникає на цьому шляху, уможливорює їй, зі свого боку, повторне глибше пізнання других. Саме вивчаючи інших удруге, людина переконується в тому, що те, що вона не помічала спочатку в них, їй заглиблюючись у себе, помітила у собі самій, має свої відповідники в душах інших осіб. Тоді вона вчиться, навпаки, шукати себе в інших. Зі свого боку, власне пізнання полегшує їй у такий спосіб глибше пізнання близьких.

Шлях, що веде до пізнання сутності людини, а отже, до вирішення однієї з найцікавіших загадок, що приваблюють людський розум, не може оминути на своїх послідовних етапах шлях самопізнання. А вивчення людства на відтинку власної душі особливо рекомендується тому, що дозволяє нам ближче визначити наше місце в її рамках. Ми дізнаємося, яка з різних можливостей, що загалом властиві природі людини, саме у нас знайшла свій особливий вираз. Ми виявляємо, який тип людської природи репрезентує наша

особистість. Ми також вчимося краще бачити те, що становить нашу справжню індивідуальність, що надає нашій особистості її специфічного відбитку.

Справді, людина певним чином відбиває у собі весь світ, будучи сама мініатюрою Всесвіту («мікрокосмосом»). Тому, вдивляючись у себе, вона може вивчати Всесвіт.

Звичайно, це знання про себе, гідне здобуття саме по собі, принесе нам також численні практичні переваги. Наш шлях у майбутнє буде для нас ясніший. Ми знатимемо, де межі, за які нам не треба переступати, та те, до чого ми найбільш здатні. Ми легше зрозуміємо, що може бути справжнім завданням нашого життя; наш життєвий план може тоді спиратися на раціональні підстави. Наша праця, що ведеться у напрямку, відповідному до наших схильностей, зможе досягти найбільш можливої продуктивності.

Тоді ми також зможемо у раціональний спосіб формувати наше відношення до суспільства. Як тільки ми знатимемо свою справжню цінність, ми не будемо сильно перейматися неприхильною для нас думкою окремих людей. Наша можлива несміливість, наше почуття меншовартості (так званий «комплекс меншовартості») знайде дієву протизагу. У випадках, коли ретельне пізнання самого себе виявило, що ми схильні переоцінювати власну цінність, ми легше погодимось з критикою інших. У такий спосіб ми отримаємо раціональну основу для міркувань про те, якого обов'язку в суспільстві ми маємо право добиватися, а що нам можуть віддати й довірити інші. Наші суспільні претензії стануть на міцніший ґрунт.

Слова деяких філософів про значення та труднощі самопізнання¹

Не знаю, як ти поставишся до вищенаведених аргументів. Найліпше буде, як обдумаєш порушені питання сам. Цінність самопізнання знайде тоді нове висвітлення, саме таке, яке найліпше відповідає твоїй індивідуальності. Це важливо, тому що полегшить Тобі прокладання Твого власного шляху до знання про себе. Щоб краще підготувати твої міркування, я зараз наведу погляди низки мислителів на самопізнання.

Девіз «пізнай самого себе» (грецькою: *gnoti sauton*) був відомий ще в античності; саме ці слова були викарбувані на фронтоні Дельфійського храму Аполлона, що надавало їм характер обов'язку, опертого на божественний авторитет. Грецький мудрець Сократ, який у розмовах з людьми – особливо молодими – пробуджував у них переконання, що людина має право висловлюватися лише про ті речі, які вона пізнала та чітко обдумала, посилався на це висловлення; він прагнув, аби думка, яка пізнає, не оминула цього важливого предмету, яким для кожної людини є вона сама. Він навіть твердив, що пізнання самого себе є невід'ємною умовою усякого достовірного знання. При цьому для Сократа важливим було не саме теоретичне пізнання, а передусім пошук у собі самому опертя на справедливую оцінку наших починань. Впливу Сократа на європейську філософію завдячуємо тим, що пізнання самого себе набуло характеру певної заповіді, певного обов'язку для кожної людини, яка мислить.

¹ Baley S. Drogi samopoznania. S. 14–15.

Те, що людина бачить у самій собі, може бути основою всього її погляду на світ, може бути віссю її філософії, що дуже чітко простежується у французького філософа Декарта. Впевненість у нашому існуванні ґрунтується, за його висловом, на факті, що ми мислимо: «Я мислю, отже, я існую» (Cogito, ergo sum). Так звучить відомий вислів цього філософа.

Багато мислителів підкреслюють, що докладне пізнання самого себе не є легким. Монтень говорить: «Я дуже мало знаю про самого себе; я захоплююся впевненістю та довірою, які всі мають до самих себе, тоді як мені здається, що я нічого не знаю, мені бракує довіри, що я щось зумію... Я пізнаю свої сили тільки тоді, коли їх застосовую. Міра моєї власної сили для мене так само непевна, як кожна інша сила».

Той факт, що інші знають нас багато в чому ліпше, ніж ми самі, висловив закоханий у парадокси французький мислитель Ларошфуко, в такій «максимі»: «Наші вороги ближчі до істини у судженнях про нас, ніж ми самі». Подібно сучасний філософ та психолог Шпрангер твердить, що «розуміння самого себе багато в чому більш обмежене, ніж розуміння інших».

Заслуговує на увагу також погляд, який у питанні самопізнання висловлював найбільший німецький поет і водночас глибокий мислитель Гете: «...людина – темна істота, вона не знає, звідки приходить та куди прямує, вона мало знає про світ, а про себе – ще менше. Я також не знаю самого себе й нехай Бог убереже мене від цього». Пізнання самого себе здавалося Гете надзвичайно складним завданням, складнішим за пізнання навколишнього світу. Здається, він навіть думав, що повне вирішення цього питання може мати певні негативні наслідки. Тому позиція Гете пробуджує в нас певну обережність; пізнання самого себе не може бути головною або можливо навіть єдиною метою людських зусиль.

Що означає «я»?¹

а) Фізичне та психофізичне «я»

Коли хтось ставить перед нами вимогу пізнання «самого себе», то, прагнучи докладно зрозуміти смисл такого завдання, можна його запитати: що означає у цьому випадку «себе» і як треба розуміти тут слово «пізнавати».

На перший погляд одне й друге, здається, не потребує пояснень. Втім, якщо хтось спробує взятися за планомірне здобуття знання про себе, той одразу відчує цю потребу.

Я маю пізнавати «себе», отже, зрозуміло, що моє «я» (мою «самість»). Втім, що я маю віднести до цього «я»? Що становить його зміст?

Коли я говорю про себе: «Я середнього зросту, з витягнутим черепом, карими очима та чорним волоссям», то це «я» означає те саме, що й «моє тіло». Отже, чи «моє тіло» це те саме, що «я»? Багато хто заперечить, звертаючи увагу на те, що, окрім тіла, ми маємо душу. Наше «справжнє» я не може бути помислене без участі психічного чинника. Втім, чи входить наше тіло, окрім психіки, *також* якимось чином у склад нашої самості, чи наша самість міститься повністю на психічній стороні? Тут одразу розпочинаються труднощі.

¹ Baley S. Drogi samopoznania. S. 16–22.

Звісно, ми всі охоче погоджуємося, що більш суттєвим для нашого «я» є наше *духовне* існування. Але хіба наше тіло також якимось чином не належить до нас? Хіба ми не відчуваємо чітко його (красивого чи потворного) вигляду як *нашого* вигляду? Чи нам завжди достатньо втішити себе роздумом, що це лише наша оболонка, а не ми самі? Чи коли у моїх м'язах велика сила, я не думаю про себе з певною втіхою: *я сильний*? Отже, нам складно повністю відмовитися від права говорити про наше «фізичне я» як про «себе».

Але тут напрошується ще один висновок.

Дійсно, ми повинні не лише у багатьох відношеннях розрізняти тіло та душу, але навіть протиставляти їх одне одному. Хоча їх складно повністю одне від одного відділити. Я дивлюсь на свою фотографію і кажу собі, що це «я». Насправді ж я бачу тут лише відображення свого тіла. Але у мене відчуття, що в рисах, які помічаю, також «відображена» певним чином моя душа. Вона «виражається» у погляді моїх очей, у положенні уст, у зморщеному чолі. Хоча мій голос, мої жести, моя хода також належать тілу, проте вони напевно щось виказують з моєї душі. Чому нас так сильно зачаровують портрети видатних людей? Ми маємо відчуття, що те, що є величним у душах тих людей, що становить їхню духовну самість, наче зрослося з їхньою фізичною постаттю.

Коли ми перейдемо від поверхні тіла, доступної звичайному спостереженню, до того, що глибоко в організмі, то й тут відкриваються численні зв'язки, що поєднують душу і тіло. Частота пульсу, кров'яний тиск, швидкість та амплітуда дихання, яскравість виділень різних залоз – усе це залишається тісно пов'язане з нашим самопочуттям, з темпом та інтенсивністю нашого психічного життя, з якістю та силою наших потягів. Наш «темперамент» не можна відокремити від цих чинників. Психічна та фізична сторони людського організму тут дуже тісно поєднані між собою, створюючи єдину *психофізичну* цілість. З цього погляду стає зрозуміло, що так само, як говоримо про наше фізичне «я», можна також говорити про «психофізичну» самість, хоча цей вираз менш популярний.

б) Психічне «я»

Коли ми говоримо про себе, то найчастіше маємо на увазі насамперед наше психічне, «духовне» я. Так, наприклад, коли ми кажемо «я думаю», у цьому випадку «я» розуміємо як те, що мислить. Тоді нас цікавить «суб'єкт» нашого мислення, подібно як сприйняття, відчуття, виображення, прагнення, прийняття рішення і таке інше. Все, що відбувається у межах нашої психіки, є переживанням власне цього «я», його дією, або, радше, його станом (*я задоволений, я стурбований, я збентежений і так далі*). Переживання минають, зміст свідомості постійно змінюється, а це «я», цей «суб'єкт» – таке маємо відчуття – продовжує тривати і залишається тотожним самому собі. Це наче якась ідеальна точка, довкола якої у психіці все обертається.

Хоча, з одного боку, ми маємо інтуїтивну впевненість у безперервному існуванні нашої духовної самості, втім, з другого боку, безпосередньо придивитися до цього нашого «я» дуже складно, а, як дехто стверджує, навіть зовсім неможливо. Коли я намагаюся зосередитися на цьому «я», то натрапляю на

будь-які його переживання, але не на саме «я». Ці переживання наче заступають мені вид самої самості. Я сприймаю радість, біль, страх, гнів, але не бачу чітко, окремо те «щось», що у мені є суб'єктом цих переживань. На цьому факті особливо наголошував англійський філософ Г'юм. Тому він дійшов до висновку, що так зрозумілого «чистого» «я» взагалі в нас нема і що те, що становить нашу самість, – це просто ланцюг наших відчуттів. Однак не так легко погодитися з поглядом Г'юма. (Спробуйте, читачу, самостійно позбутися цього сумніву, зазирнувши у власну психіку). Самість видається нам, попри все, не сумою наших переживань, а радше тим, що їх «несе».

Ця невловимість «чистого» я (яка ще не доводить, що його не існує) може спонукати нас до того, щоб, пізнаючи себе, не намагатися дістатися до цієї чистої самості, а обмежитися усім тим, чим наповнена наша свідомість, тобто нашими переживаннями та відчуттями. Цим шляхом найчастіше ступає сучасна психологія. Залишаючи філософії вирішення складного питання про те, в чому полягає сутність нашої душі, чим є ця міцна основа нашого психічного життя, вона [психологія] обмежується дослідженням цього самого життя. Це нашттовує на думку, що завдання пізнання самого себе збігається з завданням психології і що заглиблення у самого себе полягало б просто у вивченні цієї науки.

Без сумніву, психологічне знання не тільки корисне, але й необхідне для глибшого самопізнання. Проте психологія та знання про себе не тотожні. Адже психологія досліджує закони та залежності психічних явищ загалом, у самопізнанні ж йдеться про нашу *власну*, особисту фізіономіку, про те своєрідне поєднання психічних елементів, в якому полягає наше своєрідне буття як певної «особи». По-іншому: самопізнання, про яке тут йдеться, – це пізнання нашої «особистості». Тому необхідно розглянути дещо докладніше: що таке «особистість»?

в) «Я» як наша особистість

Польському слову *особа* відповідає латинське *persona*; цей термін з незначними змінами зберігся у багатьох європейських мовах (у французькій мові – *personne*, в англійській – *person*, у німецькій – *Person*). Спочатку це слово означало маску, яку використовували актори. Потім його значення перенесли на вигляд самої людини, на спосіб, в який її уявляють інші люди, й нарешті на те, що становить її «сутність». Часто з цим словом пов'язане почуття наче певного вирізнєння, певної духовної гідності. Наприклад, ми не говоримо про тварин як про осіб, обмежуючи використання цього імені лише людьми. Іноді ми використовуємо цей термін настільки широко, що він означає те саме, що людина загалом (було кілька «осіб» = було кілька людей). Втім, за більш точного вживання цього терміна ми маємо справу з тим, що для людини суттєве, що становить її своєрідну природу, яка відводить їй найвище місце в ієрархії створінь, наділених психічним життям.

Слово *особистість* походить від слова *особа* та завдячує йому своїм значенням. (Польська мова діяла тут подібно до іноземних мов, наприклад, французької, німецької та англійської, які зі слів *personne*, *Person* утворили слова

personnalité, Persönlichkeit та *personality*). Через спорідненість значень слова «особа» та «особистість» часто використовують взаємозамінно, як синоніми. Втім, коли йдеться про особистість у власному, вужчому значенні цього слова, ми маємо на увазі не сам визначений предмет, а те, що робить цей предмет, цього індивіда, особою (а не, наприклад, неживу річ або тварину).

Що ж визначає, що кожен з нас претендує на те, щоб бути особою, а, отже, істотою, наділеною особистістю? На це питання важко відповісти коротко та чітко, хоча кожен з нас інтуїтивно розуміє, про що йдеться. Це також пояснює, чому наукові визначення особистості звучать дещо заплутано й не демонструють цілковитої узгодженості між собою. Те, що найчастіше ставлять на перше місце, ми вже раніше обговорювали під час міркувань щодо сутності самотності. Власне, тоді ми стверджували, що зміст нашого духовного життя становить певну цілість; але це не якась механічна цілість, яка полягає у простому додаванні частин; усі елементи нашого духовного життя утворюють разом певну систему, певну своєрідну структуру; окремі елементи, які складають духовну сутність людини, певним чином підпорядковані один одному та узгоджені між собою; їх пов'язує своєрідна організація; попри множинність та різноманітність, вони утворюють єдність. Ця єдність динамічна, плинна та жива; у ній відбуваються постійні зміни, що виникають зі взаємних впливів сил, закладених у її структурі – однак це не заважає її цілісності та неперервності.

Тепер нам буде зрозуміле визначення особистості, чи то пак особи як носія особистості, дане відомим психологом Вільямом Штерном. Він визначає особу як сутність (*istność*), яка, попри велику кількість частин та безліч часткових функцій, створює реальну, своєрідну єдність та діє однорідно і доцільно. У цьому сенсі людська особа – як висловлюється Штерн – є *багатоедністю* (*unitas multiplex*).

Для порівняння наведемо ще два визначення особистості, запропоновані іншими авторами. Можливо вони звучать дещо заплутано й не вносять нічого суттєво нового. Тому читач, якого не цікавить спроба точного визначення певних понять, може на них не зупинятися. Спершу наведемо визначення особистості, сформульоване американським психологом Г. В. Олпортом. На його думку, особистість – це «динамічна організація тих психофізичних систем, властивих індивіду, яка визначає своєрідний тип її пристосування до навколишнього середовища». Американські соціологи Парк та Берджесс дають визначення особистості, що має виразне соціологічне забарвлення: згідно з ними, особистість – це «сума та організація усіх рис, які визначають роль особи у групі».

Наші зауваги щодо структури особистості потребують певних уточнень. Штерн так само як Олпорт бачить у особистості систему сил не суто психічних, а радше психофізичних. Ця особливість буде для нас відразу зрозуміла з огляду на наші попередні зауваги щодо «психофізичного я». Ті самі погляди, які дозволяють нам говорити про психофізичну самість, виправдовують також використання терміна «психофізична особистість».

Перераховуючи риси особистості, ми не виокремили здатності до само-рефлексії, усвідомлення нашого власного існування. Безсумнівно, це дуже

важлива риса, яка вивисує людину над тваринами. Бо вони, існуючи, не задумуються над власним існуванням.

Далі потрібно згадати про те, що людська особистість є такою складною системою, що нескінченно малою буде ймовірність існування двох окремих її структур, які цілковито однакові. Людина людині не тотожна. Особистість даного індивіду є, як то кажуть, неповторюваним буттям.

Й нарешті ще одна заувага. Низка авторів відрізняє від фактичної, актуальної особистості кожної людини її ідеальну особистість. Ідеальна особистість є ідеальним взірцем певного типу, з яким дана особа ніколи не може зрівнятися, втім, до якого вона може або повинна наближатися у своєму розвитку. Низка авторів навіть вживає слово «особистість» тільки в сенсі ідеальної особистості.

Тепер ми нарешті бачимо, що, розуміючи пізнання себе самого як пізнання власної особистості, ми стоїмо перед справді складним завданням, яке однак має чітко визначену, досяжну та конкретну мету. Тому наше рішення – рухатися саме у цьому напрямку. Втім, це не означає, що надалі у своїх міркуваннях ми не будемо, окрім поняття особистості, користуватися також поняттям самості, чи то фізичної, чи то психічної. Адже особистість не виключає цих двох понять, а є лише їхнім певним синтезом.

Аналізуючи зміст вимоги «пізнай самого себе», ми зосереджувалися передусім на тому, в якому значенні тут потрібно вживати слово «себе». Ми дійшли висновку, що найкраще пояснювати тут це слово через «власну особистість». Залишається тепер друге питання, а саме: що означає у цьому випадку «пізнавати». Глибші міркування тут однак не потрібні. Ми лише маємо зрозуміти, що пізнавати означає не лише підтверджувати фактичний стан, інвентаризувати те, що дане, але, крім цього, також намагатись *зрозуміти* зібрані факти чи виявлені явища. Не можна також від пізнання певної речі завжди чітко відокремити те, що є її оцінюванням, оцінкою.

Знання про себе у сфері нашого відношення до світу¹

Відношення, в яких перебуває людина, не вичерпуються відношеннями до других людей та відношенням до себе самого. Адже ми та інші люди ще не вичерпуємо цілості світу. Людина обов'язково повинна зайняти позицію щодо цілості буття, у межах якої вона замкнута. Саме цим відношенням нам ще доведеться зайнятися на завершення. При цьому нас не цікавить відношення до окремих речей чи істот поза сферою людства (наприклад, відношення до тварин), а радше відношення індивіда до буття, зрозумілого як цілість, до того, що називається «космосом», універсумом. Питання, яке ми тут порушуємо, для когось може бути трохи незнайомим. Знайдуться такі, хто скаже, що Всесвіт, космос мало їх обходить і що вони не відчують у собі потреби в особливому відношенні до нього. Проте, можливо буде менше таких, хто стверджуватиме, що їм незнайомий намір визначити своє відношення до «життя». Адже вони не раз міркували про те, чого очікують від «життя», чи воно їх розчарувало, чи виправдало їхні надії. Вжитий у цих випадках

¹ Baley S. Drogi samopoznania. S. 149–154.

термін «життя» є дещо загальним. Хоча по-суті його значення не дуже відрізняється від значення, в якому інші говорять про «космос». Ті, хто філософує на тему життя, розуміє його дуже широко. І вони мають на увазі відношення не до якихось певних дрібних фрагментів дійсності, а до її цілкового, повного перебігу, з тим лише застереженням, що йдеться про реальність, яка впливає на долю людини.

Оскільки ти прагнеш до цілкового знання про себе, то не можеш оминати цю сферу. Зрозуміло, що між людьми є величезні відмінності. Велике значення має також вік людини. Можливо, ти ще не маєш визначеного «світогляду» і не відчуваєш потреби поспіхом його формувати. Не маєш наміру бути філософом. Втім, хто знає, чи ним не станеш.

Ясно, що поспішати з побудовою повного, «заокругленого» погляду на світ чи життя не варто. Це вимагає вищого ступеня розумового дозрівання, на який треба зачекати. Але також не було б правильним відкидати всю цю справу, вважаючи обмірковування власного відношення до світу химерою, що вартує багатьох зусиль, але не дає жодної реальної користі. Безсумнівно, людині надовго може вистачати інших людей. Її життя може бути упродовж тривалого часу цілковито наповнене спілкуванням з іншими та з самим собою. Але тобі треба враховувати можливість того, що іноді почуватимешся самотнім навіть серед людей, і що тобі не завжди вистачатиме самого себе. Буде добре, якщо зможеш тоді поспілкуватися із зірками. Ти також можеш тимчасово втратити віру в себе і свої сили. Тебе охопить неспокій щодо сенсу як Твого існування, так і всього людства. Якщо ви не започаткуєте жодного зв'язку, який би поєднував Вас із цілістю буття, то почуватиметеся погано.

Для багатьох людей такий зв'язок готовий уже з дитинства у формі релігійної віри. Іноді він обривається з різних причин. Складно налагодити контакт з універсумом власними силами. Втім, це не означає, що треба відмовитися від цих зусиль.

Наші попередні роздуми про «життєві форми» Шпрангера¹ призвичаїли нас до факту, що наша позиція щодо цілості буття значною мірою буде визначена структурою нашої особистості. Які ж основні типи такого відношення?

¹ Балей звертав увагу на зв'язок між цінностями та особливостями життя людини. У цьому контексті він пропонував читачам розглянути умовний поділ людей на шість типів, що його здійснив німецький філософ та соціолог Едуард Шпрангер. Теоретична людина головною метою свого життя вважає пошук істини, керуючись принципами розуму. Економічна людина на перше місце ставить користь, для неї характерна практична настанова й вона навіть може бути схильна до егоїзму. Естетична людина надає перевагу враженням, вона має потребу виразити свої переживання у витворах мистецтва. Соціальна людина відчуває потребу жити з іншими та для інших, для неї найвищою чеснотою є любов до людини, а найвищою цінністю – суспільне добро. Владний (політичний) тип людей характеризує прагнення до сили, до переваги над іншими, до нав'язування їм своєї волі. Релігійна людина на перше місце ставить релігійні цінності, для неї любов до Бога вища, ніж любов до людини (див.: Baley S. Drogi samopoznania. S. 77–80). – *Прим. перекл.*

Однією з можливостей є *діяльна, активна* позиція. Людина може прагнути передусім якимось впливати на реальність, перетворювати її у певний спосіб. Це буде людина дії. Зрозуміло, що індивід цього типу буде менше цікавитися тими сферами буття, які виходять за межі можливої діяльності.

Другий тип становить відношення *споглядання*. Проте споглядання не обов'язково має бути пасивним. Воно може поєднуватися з тенденцією «вникання» у сутність буття. Це вникання може відбуватися різними шляхами, яким відповідатимуть різні варіанти споглядального відношення до світу. Хтось може намагатися досягнути світ лише за допомогою інтуїції. Проте може також намагатися досягнути його розумом. У цьому другому випадку ми матимемо справу з *раціональною* позицією (*ratio* = розум).

Зрештою, споглядання світу може виявлятися як його «переживання» найінтенсивнішим способом, отримання від нього різних «відчуттів», тобто як певне своєрідне «приймання» світу.

Зрештою, у певних осіб, особливо до цього схильних, відношення до світу може набувати форми містичного, позачуттєвого «злиття» власної особистості з універсумом.

«Філософія», яку створює собі людина, щодо якої погоджується, природно, значною мірою залежить від типу основоположних позицій, які ми щойно розглянули.

«Практичні» люди схилитимуться радше до *позитивізму*. Вони вважатимуть, що людський розум не повинен надто забігати поза те, що конкретно дане або що може відбутися у недалекому майбутньому. Вони не бачитимуть сенсу в пошуках «абсолюту». Тому вони будуть ворогами метафізики як саме тієї частини філософії, для якої пізнання абсолюту є головним завданням. Для них підійде *практичний реалізм*.

Втім, до позитивізму можуть також схилитися раціоналісти, якщо дійдуть переконання, що людський розум обмежений, що він справді може впорядкувати факти досвіду, проте неминуче зіб'ється на манівці, коли намагається переступити межі досвіду. Таке відношення до світу може бути у багатьох «учених», які дуже високо цінують знання, але тільки «позитивне» знання, тобто таке, що не переступає природні межі людського розуму.

Однак багатьох людей не влаштовує обмежування безпосередньо доступною, емпіричною реальністю. Вони хочуть досягти сутності буття та його першопричин. Досягти цього вони можуть як шляхом інтуїції, так і шляхом міркування, якщо, звісно, вірять у здатність розуму розв'язувати такі загадки. Існує дві принципово різні форми, в яких ця сутність світу, як видається, розкривається різним типам мислителів. Одним сутністю світу видається дух або принаймні щось подібне до духу (наприклад, ідея). Це *спіритуалісти*, або ж *ідеалісти*. Натомість другим сутність буття видається радше як щось подібне до матерії. Отже, це будуть *матеріалісти*. Спіритуалізм, або метафізичний ідеалізм, часто пов'язаний з практичним ідеалізмом, з переконанням у можливості реалізації такого порядку світу, який забезпечує остаточну перемогу моральних сил. Матеріалізм, навпаки, нерідко пов'язаний з переконанням в існуванні залізних законів природи, які не зважають на мрії людини про

потойбіччя та на веління її совісті. Однак зв'язок, який тут виникає, не є необхідним. Адже існують метафізичні матеріалісти, натхненні глибоким практичним ідеалізмом.

Тому треба, щоб Ти поглянув, що відбувається з Тобою. Який тип позиціонування щодо світу найближчий для Твоєї особистості? Тебе передусім приваблює дія чи потреба у спогляданні буття? Ти більше схильний до того, щоб зрозуміти будову світу чи до того, щоб пережити усе те, що він може дати? Схиляєшся до переконання, що лише розум є гідним інструментом людини у пошуках істини? Вважаєш, що людина може будувати свою думку про світ на передчуттях, на інтуїції? Відчуваєш у собі схильність до темпераменту вченого з позитивістською настановою, який прагне ретельно аналізувати факти і не хоче виходити за їхні межі? Не можеш опиратися потребі шукати відповіді на загадку буття як цілості?

Знайдення відповідей на ці питання полегшить Тобі творення власного світогляду, хоча одночасно поставить перед Тобою певну трудність, яку, втім, можна подолати. Знаючи, який тип погляду на світ Тобі підходить найліпше, найлегшим способом дійдеш до джерел, які можуть надати Тобі матеріал для його побудови. Ти зорієнтуєшся, з працями яких мислителів найліпше зможеш зжитися та яких зумієш найліпше зрозуміти. І не злякаєшся, що зустрінеш позиції дуже відмінні від Твоєї. Не будеш боятися, що Твій шлях хибний, якщо він не збігається зі шляхом, яким прямують інші. Просто скажеш собі, що кожен повинен торувати собі той шлях, який найліпше відповідає глибині його сутності, і що про жоден з тих шляхів не можна рішуче сказати, що лише він один є правильним.

А тепер давай ще подивимося, у чому полягає згадана трудність. Вона аналогічна тій, на яку ми натрапили вже під час аналізу типів Шпрангера. Якщо кожен обирає собі таку філософію, яка найліпше відповідає його природі, то в такому разі будь-які дискусії між філософами видаються зайвими. Істина починає здаватися чимсь відносним, про що не варто сперечатися. Адже кожен, хто формує погляд на світ, прагнув би, щоб його погляд узгоджувався з реальністю. Але на тлі наших попередніх міркувань, видається, питання виглядає так, наче світогляд кожної людини узгоджується не з реальністю, а тільки з нею самою.

На ці закиди можна дати таку відповідь. Не викликає сумніву, що необхідно, щоб той, хто шукає істину, шукав її заради самої істини, а не для задоволення потреб власної природи. Тому те, що для якоїсь людини певний погляд є найбільш привабливим, не звільняє її від необхідності порівняти цей погляд з протилежними позиціями. А те, що вона особливо ревно шукає аргументів на користь одного світогляду і проти протилежних поглядів, ще не є жодною поразкою для самої істини. Бо хоча істина тільки одна, вона має різні обличчя і може бути висвітлена з багатьох боків. Жодна людина не може бачити їх усі разом. А якщо завдяки важким зусиллям вона дійде до того, що якесь одне з обличчя істини відкриється їй найбільш виразно, то від цього буде користь не лише даній людині, але й усім тим, хто може дійти до істини лише в цій самій формі.

Схеми та образи особистості¹

[...] Про одну річ не варто забувати. Безперечно, схема, яку ми оберемо, щоб мати уявлення про структуру нашої особистості, буде лише однією з можливих. Втім, оминаючи цю довільність, ми маємо зрозуміти, що образ нас самих, який ми створимо у рамках цієї схеми, буде завжди лише одним із нескінченно багатьох можливих. Пізнання самого себе завжди вибіркове. Попри найсумлінніші зусилля, ми ніколи не зможемо вберегти себе від певної однобічності, також нам ніколи не вдасться дійти на шляху самопізнання аж до його кінця. Адже людська особистість невичерпна. Тому її можна пізнати та відкрити лише частково.

Деякі автори порівнюють ситуацію людини, яка намагається збагнути образ власної особистості, із ситуацією глядача, який опинився у дзеркальному лабіринті. Він бачить себе там оточеним величезною кількістю дзеркальних відображень власної особистості. Кожне з них виглядає трохи інакше, але жодному не можна надати остаточної переваги та твердити, що саме воно є справжнім відображенням. Часто глядач скоряється такому дивному переживанню. Він губиться серед тих відображень і в певний момент втрачає розуміння того, що насправді є ним, а що лише одним з відображень у дзеркалі.

В дещо подібній ситуації перебуває той, хто намагається розгледіти духовну фізіономіку власної особи. Він всюди натрапляє на її численні відображення. По-перше, існують відображення його особистості у розумах інших людей. У свідомості кожної особи з його оточення міститься якийсь образ його особи й звичайно у кожного він трохи інший. Далі, існують образи, які є відображенням у нашій свідомості образів, створених іншими собі про нас. Тут, зрозуміло, не буде цілковитої подібності. Кожний з нас думає, що у думках інших він виглядає у той чи інший спосіб; йому видається, що інші бачать його так або інакше. Але, зрозуміло, що вони бачать його насправді по-іншому, ніж йому здається. У такий спосіб виникає нова серія образів. І нарешті людина бачить відображення своєї особистості у власному розумі. Хтось зауважить, що те, що він бачить у цьому останньому випадку, вже не є подальшим відображенням його особистості, а є самою особистістю. Але це, як вже йшлося, є оманюю. Спостерігаючи за своєю особистістю, ми створюємо про неї певний образ, який не є тотожним їй самій. Оминаючи те, що ми помічаємо в собі лише певні деталі й не бачимо інших, залишається фактом, що ми їх обираємо під певним своєрідним кутом зору. Крім того, ми постійно вдаємося до певних стилізацій. Так, наприклад, художник, пишучи власну автобіографію, бачить у собі лише те, що досягло вираження у його мистецтві. Він стилізує себе як художника навіть тоді, коли аналізує свою самість поза межами художньої творчості. Образ, який він сам створює про себе, є стилізованим образом. Святий бачить у собі лише те, що стосується його зв'язку з Богом. Він постійно стилізує себе як «слугу Божого».

¹ Baley S. Drogi samopoznania. S. 157–159.

Раніше ми говорили, що слова «особа» та «особистість» походять від *персона*. Далі ми переконалися, що смисл цього імені перенесено з маски на того, хто її носить: з маски, яку носить особа, на неї саму. Щойно зроблені зауваги, як видається, скеровують нас у протилежному напрямі. Те, що нам видається сутністю нашої особистості, насправді є лише певною маскою, яку ми надягаємо на себе. За цією маскою приховується щось, чого ми ніколи достеменно не пізнаємо.

Втім, ці наші заключні міркування не повинні налаштовувати нас песимістично. Вони можуть лише зробити нас обережними, щоб питання пізнання нас самих ми не вважали надто легким. Як ми вже знаємо, пізнання самого себе – це завдання, до вирішення якого можна лише поступово наблизитися, але ніколи повністю не досягти. Але людство має дуже багато «вічних» завдань власне цього типу, таких, яких воно ніколи не зможе вирішити цілком. Проте воно не може відмовитися від цих зусиль.

І хоча результат, якого ми можемо досягти, пізнаючи себе, відносно скромний, його, безперечно, достатньо як основи для вдосконалення власної особистості. Це переконання поділяв Міцкевич, формулюючи вимогу: «Май серце і дивись у серце». Ми не змогли б виконати заповідь поета, тобто потурбуватися про те, щоб у нас досягло свого повного розвитку те все, що є «серцем» нашої душі, якби не було можливості іноді зазирнути їй усередину та дослідити її вміст.

Отримано / Received: 03.08.2025